

ØDIPUSKOMPLEKSETS RELEVANS FOR UDVIKLINGSPSYKOLOGIEN – PATOLOGIEN OG TERAPIEN

Charlotte Simonsen

Den klassiske psykoanalyse er denne artikels teoretiske afsæt, og det hævdes indledningsvist at Freuds udviklingspsykologi såvel som patologi-begreb ikke adskiller sig væsentligt fra udviklingspsykopatologien. Med hensyn til artiklens specifikke fokus på selvrefleksionen synes imidlertid større forskelle, peger artiklen senere på. Freuds psykoanalyse såvel som udviklingspsykopatologien synes særdeles inkluderende i deres syn på, hvad der har betydning for den enkeltes udvikling. Men det synes, som om nyere udviklingspsykologiske teorier er mindre inkluderende, idet hovedfokus ligger på det tidlige mor-barn-samspil som afgørende for individets udvikling. Nærværende artikel hævder, at dette er for ensidigt, og præsenterer ødipuskomplekset som en ligeså væsentlig udviklingskomponent. Og, hævder artiklen, ødipuskomplekset er særlig vigtigt med henblik på at udruste individet med evnen til selvrefleksion, der er en beskyttelsesfaktor såvel som en væsentlig forudsætning eller evne at opøve i psykoterapeutisk sammenhæng. Psykoterapien trækker på den refleksionsform i sit arbejde. Begrebet om den selvrefleksive tænkning nuanceres med Jacques Lacans begreb om den symbolske orden og tænkning, Ronald Brittons tanker om den ødipale situation som udgørende tænkningens rum og sidst André Greens begreb om tertiærprocesser, der er den medierende tænkningens form mellem det bevidste og det ubevidste, som optimalt terapeutisk arbejde – såvel som selvrefleksion – forudsætter.

1. Psykoanalysen og udviklingspsykopatologien¹

Psykoanalysen opfattes ofte som en modsætning til det udviklingspsykopatologiske fremstød og i nogen grad som det, dette fremstød er opstået i opposition til (Rutter & Sroufe, 2000, p. 268). Dette synes imidlertid at bero på en af de mange stereotype og unuancerede kritikker fremført mod psy-

Charlotte Simonsen er cand.psych. og ph.d-stipendiat ved Institut for Psykologi, Københavns Universitet

1 En teoretiker som Bion, og formentlig flere andre, vil ikke give mig ret heri; dyadens begreber om container og containment synes for Bion at kunne bygge bro til den symbolske tænkning (Segal, 1989, p. 5).

koanalysen, hvoraf den væsentligste i denne sammenhæng er, at ”psykoanalysens udviklingspsykologi er rigid og fasespecifik” og i forlængelse heraf at ”barndommen er determinerende for individets liv og udvikling i øvrigt.” Går man til psykoanalysens fader Sigmund Freud, finder man ikke umiddelbart nogen modsætning til udviklingspsykopatologiens væsentlige pointer, nemlig en insisteren på *både og* i en række udviklingspsykologiske forhold; herunder arv og miljø, kontinuitet og diskontinuitet (Lunn & Køppe, 2008; Væver & Harder, 2008). Hvor der imidlertid synes en modsætning, er det forhold, at Freud trods sit *både og* peger på, at der er visse karakteristiske måder, som psyken og psykisk lidelse bliver til på. Selvom en række faktorer er indflydelsesrige, synes der alligevel at kunne siges noget alment om den psykiske udvikling og om den patologiske tillige. Freuds udviklingsfaser skal ikke læses eller forstås rigidt, hverken hvad indhold eller aldersangivelse angår, såvel som hans betoning af barndommens betydning ikke skal sidestilles med determination (Køppe, 1992, 190 ff.). Ikke mindst med sine begreber om det dynamisk ubevidste og om *nachträglichkeit* har Freud for alvor overskredet muligheden for at postulere en rigid og deterministisk udviklingsteori. Dette finder Freud på baggrund af sine single case-studier, der udgør den empiriske grund for hans forskning. Han bekræfter således ikke kritikken, som udviklingspsykopatologien retter mod den type forskning, idet den hævder, at bl.a. Freud overser, at der kan være tale om mange grunde, dynamikker og udviklingsveje til ensartede vanskeligheder. Her vil udviklingspsykopatologien hævde, at den kvantitative forskning er nødvendig (Rutter & Sroufe, 2000, p. 268).

Det, jeg her vil pege på, er, at der i den nyere udviklingspsykologi – også den som er udsprunget af psykoanalysen, synes at blive set bort fra både Freuds ødipuskompleks og det udviklingspsykopatologiske ’både og’. Jeg har den populære teori om mentalisering og tilknytningsfokuserede teori om barnets udvikling i tankerne. Her synes der nemlig overvejende at blive fokuseret på det tidlige mor-barn-samspil med dets to begrænsninger, at blot den tidlige barndom og det ene objekt, som moderen udgør i barnets udvikling, inddrages i teoriudviklingen. Jeg vil ikke gå ind i en diskussion af denne teori, men her beskæftige mig med ødipuskomplekset og dets potentialer.

Når jeg her vil minde om ødipuskompleksets væsentlighed, er det ikke for at postulere, at det er hér udviklingspsykopatologien skal udkrystallisere sig eller fikseres, men snarere for at minde om, at ødipuskomplekset også peger på væsentlige forhold (fx Andkjær Olsen, 1988, 20 ff.); herunder at over-jeg’et dannes, og at kønsidentiteten etableres, samt at moderen ikke er det eneste væsentlige objekt, det eneste væsentlige miljø for barnet, der er også faderen og med ham mange andre objekter og omgivelser at tage højde for. Det er dog mit postulat i nærværende artikel, at ødipuskomplekset spiller en betydelig rolle for individets mulighed for at forholde sig til disse øvrige objekter og miljøer og ikke mindst til sig selv i relation til disse. Og det er det

sidste, nemlig evnen til at forholde sig til sig selv, der er artiklens hovedfokus, og som vil blive udtrykt med begrebet *selvrefleksion*. Dette begreb og dets evne hævdes at være centralt i forståelsen af, hvad det enkelte individ formår at komme overens med i sin udvikling – og ikke at komme overens med i sin udvikling med deraf følgende risiko for patologi. Og her vover jeg at bruge patologibegrebet. Udviklingspsykopatologien har paradoksalt nok inkorporeret begrebet i sit navn, men i det store hele udeladt det af teorierne; der tales hellere om fejludvikling end om patologi. Freud brugte ganske vist begrebet, men var næppe heller stor tilhænger af det. Han betragtede ikke det psykisk syge sind som væsensforskelligt fra det sunde. Han opfattede psykisk lidelse og symptomatologi som principielt forståeligt og meningsfuldt i lyset af den enkelte persons udvikling og mente, at det syge sind i en vis forstand er 'konvejejen' til viden om det raske sind og dets udvikling (Lunn, 2006, p. 152).

Myten om kong Ødipus skal nu præsenteres, siden skal ødipuskomplekset, der er Freuds udlægning af den klassiske myte, gennemgås. Jeg skal derpå beskæftige mig med senere teoretikere og ideer, der udspringer af Freuds tanker om ødipuskomplekset. Siden skal øvrige af den klassiske psykoanalytiske ideer og teoriudviklinger, der synes at tage afsæt i dette kompleks' triadiske struktur, præsenteres med henblik på at indfange og nuancere artiklens fokus på evnen til selvrefleksion.

2. Myten og tragedien 'kong Ødipus'

Vi kender Sofokles' klassiske myte om Ødipus: En dreng undfanges og kommer mod sin faders ønske til verden. Faderen, der er konge af Theben, er blevet spået, at hans søn vil dræbe ham og gifte sig med sin mor. For at undgå denne ulykke sender forældrepæren barnet bort med en besked om, at han skal slås ihjel. Imidlertid bringes barnet til Korinths barnløse konge og dronning, der tager drengen til sig som deres egen og giver ham navnet Ødipus. Da Ødipus siden bliver i tvivl om sit ophav og sin skæbne, tager han til oraklet i Delphi. Oraklet kundgør for ham, at han vil slå sin far ihjel og gifte sig med sin mor. Med denne viden tør han ikke tage tilbage til Korinth, idet han tror, at kongeparret her er hans virkelige forældre. Han drager mod Theben. På sin vej ad en smal sti møder han en ældre mand, der ikke vil vige vejen for ham, Ødipus viger heller ikke. De to kommer i slagsmål, og Ødipus dræber den ældre mand – sin far. Han kommer til Theben og løser sfinksens gåde, hvorfor han vælges som ny konge og får enken til brud. Ødipus gifter sig med – sin mor. Siden eskalerer tragedien, ikke blot Ødipus' far skulle lade livet. Også Ødipus' mor lader sit liv, da det kommer frem, at det er Ødipus, som har dræbt Thebens konge og altså sin far og hendes mand. De fire børn, som Ødipus har fået med sin mor, slås på forskellig vis ihjel (Freud, 1900, s. 208; Klockars, 2009, s. 127).

Alle disse drab synes tydeligvis at være en tragedie. Men er drabene mon mytens egentlige tragedie – eller synes der en 'tragedie', der angår en udfordring i menneskelivet mere generelt og ikke 'blot' i den lille kongelige familie? Psykoanalysen peger på, at myten om Ødipus anskueliggør en udfordring, der angår ethvert forældreskab og derved også ethvert barns skæbne.

Præsentationen af myten kong Ødipus skal her blot tjene til at vække fantasien og tankerne om de vanskeligheder, vi alle står over for. Psykoanalysens ødipuskompleks er en teoretisk videreudvikling, der ligeledes blot henter sin inspiration fra denne myte. I det kommende er det således ikke via selve myten, men via teorierne, der er opstået med afsæt heri, at artiklens fokus på selvrefleksionen skal udfoldes (jf. Andkjær Olsen, 1988, p. 13).

Ødipuskomplekset

Ødipuskomplekset er som bekendt en af psykoanalysens grundstene. Omkring dette fænomen samlede Freud sine hidtidige tanker om den psykiske struktur, det ubevidste, den infantile seksualitet og fortrængningen (Gammelgaard, 2001, p. 171). Dette til trods har det i en lang periode efter Freud været nærmest fraværende i den psykoanalytiske tænkning. Klein har beskæftiget sig med det, men siden hun ikke mange andre. Den objektrelationsteoretiske skole og nu det tilknytningsbaserede fremstød inden for psykoanalysen synes helt at lade det ude af teoriudviklingen. Ødipuskomplekset er ifølge Freud det centrale kompleks i forståelsen af neuroserne (Freud, 1900, p. 208) – og i forståelsen af enhver anden form for patologi, hævder Britton. Lacan peger mere specifikt på den paternelle funktion i vores bestræbelser på at forstå og teoretisere om patologien. Det skal jeg vende tilbage til.

Ødipuskomplekset postuleres her væsentligt i tænkningens udvikling med henblik på at blive en tænkning, der rækker ud over den dyadisk spejlende tænkning, og blive den tænkning, som betragtes som moden selvrefleksion; nemlig en fortolkende (ny)tænkning.

Denne tænkning forudsætter en tredje position og beror altså på triadens konstellation med introduktionen af faderen 'i' dyaden. Den tredje person er betingelsen for, at barnet kan etablere en symbolsk tænkning – herunder en selvbevidsthed, der giver mulighed for ikke blot at se sig selv, men se sig selv i relation til en anden og herved etablere en (ny)tænkning om sig selv (Hanley, 2001, p. 196; Britton, 1989, p. 86). En psykoanalytisk forståelse må nødvendigvis indebære, at vi kan opdage nyt, og at vi kan erkende forskelle og modsætninger hos os selv qua psykoanalysens begreb om den decentraliserede psyke. Vi kan ikke bare kopiere; spejle og identificere os. Vi kan skabe, tolke og udvikle os.

Ødipuskomplekset – selvrefleksionens forudsætning

Allerede i *Drømmetydning* (1900) er Freud opmærksom på ødipuskomplekset, der vedbliver at blive beskrevet og udviklet gennem hele hans forfatter-skab; særligt i *Massepsykologi og jeg-analyse* (1921) samt i *Jeg'et og det'et* (1923). Ødipuskomplekset er formuleret i drengens optik, men er principielt lige så gyldigt for pigen. Det beskriver barnet i dets relation til sine forældre og rækker ud over det fasespecifikke ødipuskompleks. Relationen til moderen er en ren libidinøs objektbesætning, hvorimod relationen til faderen i udgangspunktet både er en idealisering og en rivalisering (Freud, 1921, p. 114). Ud af ødipuskomplekset eller ved ødipuskomplekssets undergang, som det er beskrevet i *Tre afhandlinger om seksualteorien* (1905) og *Jeg'et og det'et* (1923), etableres over-jeget endeligt, hvormed dannelsen af det psykiske apparat i termer af den sene topik er fuldbyrdet. Dette forekommer, idet (dreng) barnets fjendtlighed over for samt idealisering af faderen ophører og erstattes af en identifikation, hvorved faderen internaliseres som over-jegsinstant (Freud, 1923, p. 178; Green, 2005, p. 193).

Inden for psykoanalysen er den 'triadiske' tænkningens forudsætning at finde hos Freud. Men inden vi når dertil, må tænkningen overhovedet etableres. Betingelsen for den første tankes opståen er fraværet. Freud bruger det velkendte eksempel med det lille barn, der ammes for at få tilfredsstillet sit behov for næring og siden hen tillige få tilfredsstillet sin lyst. Ved fraværet af brystet opstår en hallucination af brystet. At der overhovedet kan finde en hallucination sted, beror på, at den tidligere tilfredsstillelse har kunnet skabe et erindringsbillede hos barnet. Dette billede danner grund for hallucinationen. Men hallucinationen og dermed hukommelsesbilledet tilfredsstiller blot det hallucinatoriske ønske om opfyldelsen af manglen eller det fraværendes genkomst. "*Det psykiske apparat,*" skriver Freud, "*må beslutte at danne en forestilling om det reale forhold i yderverdenen og stræbe efter den reale ændring.*" (Freud, 1911, p. 62). Allerede her indstiftes realitetsprincippet, om end der på ingen måde er tale om en bevidst forholden sig til realiteten. Den oprindelige tænkning er ifølge Freud ubevidst (Freud, 1900, p. 444; Freud, 1911, p. 62; Andkjær Olsen et al., 1983, p. 59). Allerede i *Entwurf* (1895) påpegede Freud, at ophavet til den menneskelige tænkning er differentieringen mellem hukommelsesbilledet af det tilfredsstillende objekt og det tilfredsstillende objekt, en differentiering der nødvendigvis etableres, når barnet bliver klar over, at det må søge det ydre objekt. I dette moment etableres også barnets første oplevelse af ikke-mig og af differentiering, der er grundlæggende for vores begreb om tænkning (Freud, 1925, p. 20; Hanly, 2001, p. 194).

Siden vil barnet ikke blot være i stand til at opleve sig som adskilt fra den anden, men blive i stand til at identificere sig med og bruge den anden (Særlig Winnicott har skrevet om evnen til at bruge et objekt (Winnicott, 1971, 137

ff.)). Det indebærer, at barnet via objektet får adgang til realitetsprincippet og derved får mulighed for at kontrastere sin egen oplevelse af et objekt med forældrenes oplevelse.

Ved at tilegne sig forståelsen af, at forældrenes opfattelse af et objekt kan være forskellig fra dets egen, udvikler det kapaciteten til at kritisere sin egen objektrepræsentation i det hele taget (Hanly, 2001, 195 ff.). I *Jeg'et og det'et* (1923) anskueliggjorde Freud identifikationsprocessen, der er central for opløsningen af ødipuskompleksets konflikter. Hvor kun forældrenes perceptioner og forestillinger om et objekt kunne konstituere barnets realitet tidligere, har objektet nu sin egen realitet, som barnet kan erkende. Ligeledes bliver barnet nu i stand til at evaluere sig selv, hvor dette tidligere var forældrenes privilegium (Freud, 1923, 178 ff.; Hanly, 2001, p. 197). Og det er netop denne evne til at evaluere sig selv, denne artikel med begrebet selvrefleksionen kredser omkring.

Det, der her bliver tydeligt, er, at mestringen af de ødipale krav udgør forudsætningen for den menneskelige tænkning og selvrefleksion – og at selvrefleksionen således har dybe rødder i libidoen og i det ubevidste. Og i forlængelse heraf, at vores tænkning ikke opstår uden objektet. Drifterne kan som bekendt ved egen hjælp kun tilvejebringe fantasien, hallucinationen om deres tilfredsstillelse. Den egentlige tilfredsstillelse kræver et objekt, der således kommer til at have en særlig indflydelse på det psykiske liv.

Artiklen vil nu via udvalgte nyere psykoanalytikere og teoretiske udviklinger siden Freud nærmere belyse, hvordan den tredje position og udviklingen via ødipuskomplekset har at gøre med selvrefleksionen.

3. Det tredjes rødder i det psykoanalytiske tankegods

De begreber og teoretikere, der nu skal behandles, har på forskellig vis nuanceret ødipuskomplekset og dets væsentlighed i forhold til den reflektive tænkning. Jacques Lacan har om nogen introduceret triaden i psykoanalytisk metapsykologi. Med sine tre ordener har han introduceret forudsætningen for den forståelse, jeg udfolder i termer af monade, dyade og særligt triade. Desuden har han beskæftiget sig med ødipuskomplekset og påpeget den betydning, det har for barnets såvel som vores erkendelses udvikling. André Green har med sit begreb om tertiærprocesser nuanceret begrebet om selverkendelse. Ronald Britton har på enkel og elegant vis gjort det klart, at den ødipale struktur er forudsætningen for nærværende fremstillings begreb om tænkning.

Den tredje position og den symbolske tænkning

Lacan peger på den tredje positions forudsætning for tænkningen. Hans teori har en stærk strukturalistisk inspiration, men er i det væsentligste nuanceringer af den klassiske psykoanalyse. Jeg vil kort opridse hans teori og herunder uddybe hans opfattelse af ødipuskomplekset. Denne udlægning af Lacan vil jeg betegne som dels erkendelsesteoretisk, dels udviklingspsykologisk, hvor det sidste kan forekomme at være en reduktionistisk læsning af Lacan, men ikke desto mindre synes en sådan tænkning også at være indeholdt i hans teori – og erkendelsesteori.

Lacans teori udspinder sig omkring tre såkaldte ordener: Den imaginære, den symbolske og den reelle. Den *imaginære* orden er realitetens hjemsted. Dette skal forstås således, at det kun er i det imaginære, der overhovedet kan herske en forestilling om en realitet, der kan kendes, som den er. En sådan forestilling er naturligvis et (selv)bedrag for Lacans – og den klassiske psykoanalyses decentrerede subjekt. Det imaginære er grundlaget for dannelsen af jeg'et. Forestillingen om at have et selv eller en identitet er en imaginær størrelse, der bliver til som en identifikation med den anden, eller rettere med ens egen projektion, rettet mod den anden. Den imaginære relation er binær og i en vis forstand symmetrisk, selvom den tidlige mor-barn-relation også hører hjemme her. Den *symbolske* orden udgøres af de sproglige og dermed socialt strukturerede psykiske dannelser. Det symbolske vedrører Lacans begreb om Loven som en tredje dimension og er grundlaget for, hvordan relationen til den anden er struktureret. Den symbolske relation, og det der hos Lacan er den egentlige relation til en anden (hos Lacan den Anden), er således triadisk. Sidst den *reelle* orden, der ifølge Andkjær Olsen & Køppe (1996, 585 ff.) oprindeligt hos Lacan udgøres af det psykiskes rent psykologiske funktionsmåde. Men med Lacans erkendelsesteoretiske interesse kommer denne orden til snarere at omfatte den psykiske fremstilling af realiteten. Denne fremstilling hviler på den forudsætning, at der ikke er tale om sansning alene, men at det imaginære og symbolske kommer imellem. Det gælder imidlertid, at det reelle overskrider det imaginære så vel som det symbolske. Det reelle er nemlig kendetegnet ved, at det ikke lader sig symbolisere. Og ikke nok med det, det reelle er det umulige, det, der ikke lader sig hverken tænke, udsige eller indfange. Det reelle beskrives også som det uudholdelige. Her kan individet ikke være, og det reelle er således at ligne med symptomet og med det ubevidste, der hos Lacan har det særkende, at det viser sig som et fravær eller en uorden i talen (Hyldgaard, 2006, p. 249, 253 ff.; Rasmussen, 2009, p. 362).

Ødipuskomplekset i Lacaniansk teori

Via ødipuskomplekset indtræder barnet hos Lacan i den symbolske orden (Andkjær & Køppe, 1996, p. 875), som er den væsentlige her. Men forud herfor indgår barnet i imaginære spejlende relationer; først til moderen og

siden til den jævnaldrende anden. Her eksisterer muligheden for at reflektere over sig selv ikke. Den spejlende relation ”viser mig blot, hvem jeg er” så at sige. Det kan der ikke reflekteres over, det *er* sådan.

I den tidlige imaginære fase af det lacanianske ødipuskompleks præges barnet af dels begær efter moderen, dels af sit forsøg på at forstå hendes begær, der er en gåde for barnet (Lacan, 1973, p. 186; Andkjær & Køppe, 1996, 977 ff.). Hos Freud indtræder barnet her i den fälliske fase, hvor kastrationskomplekset; dvs. faderens forbud mod barnets besiddelse af moderen og en ledsagende trussel om kastration, er centralt. Hos Lacan introducerer moderen faderen – først som en imaginær størrelse, der implicerer det samme forbud som hos Freud. Internaliseringen af faderen som en del af over-jeg’et finder hos Lacan sted, idet barnet forstår loven, og faderen dermed er ophævet til symbolsk størrelse. I det lacanianske ødipuskompleks optræder der, som i det freudianske, en kastration. Den, der hos Lacan kastreres, er moderen, hvilket ad en anden vej end hos Freud indebærer en underkastelse under faderens lov. Dette udgør i virkeligheden frisættningen af barnets begær og en muliggørelse af dets indtagelse af subjektets position, dvs. at individet nu er et selvstændigt tænkende og reflekterende individ, der hører hjemme i den symbolske orden (Lacan, 1973, 146 ff.; Andkjær & Køppe, 1996, 877 ff., p. 865).

Den sidste del i Lacans ødipuskompleks indebærer en ophøjelse af faderen til ideal, et jeg-ideal. Jeg forstår det således, at først nu er over-jeg’et, som hos Freud, endeligt udviklet. Faderens lov er internaliseret, og jeg-idealet etableret. Og det er først nu, den symbolske tænkning dermed endeligt er etableret (Lacan, 1973, p. 135; Freud, 1923, 178 ff.).

Via ødipuskomplekset indføres barnet som sagt ifølge Lacan i den symbolske orden og dermed de almene strukturelle love, der ligger bag det sociale og sproget. Med faderens introduktion og internaliseringen af faderimagoet er den dyadiske relation overskredet, og barnet indgår nu ’altid’ i en triadisk relation eller rettere i relationer til den anden, som nødvendigvis må forstås i triadiske termer (Hyldgaard, 1998, p. 85). Barnet(s tænkning) bevæger sig fra den imaginære til den symbolske orden. Det, der bliver muligt på det symbolske niveau, er en tænkning, der rækker ud over den spejlende i en vis forstand kopierende tænkning: ”jeg er den, du viser mig”. Den erkendelse kan nu reflekteres, idet der i det symbolske er noget, der kalder på en sådan refleksion; en fader, en kultur, en tredje position. Det bliver muligt og dermed uomgængeligt at reflektere ’mig’. På dette symboliseringens niveau kan forandring begribes. Her kan jeg reflekteres og dels være en anden end jeg troede, jeg var, dels kan jeg forandre mig (Gammelgaard, 2003, p. 104).

Det, der er vigtigt, er, at med gennemlevelsen af ødipuskomplekset og dets endelige afvikling etableres den symbolske tænkning. Den symbolske tænkning, der formår at forholde sig til loven, til det abstrakte, til det intersubjek-

tive og igen til sig selv, er den form for tænkning og selvrefleksion, som jeg i denne fremstilling kredser omkring. Selvrefleksionen er ikke blot væsentlig for barnet, men også for klienten og for den terapeutiske praksis som sådan. Det vender jeg afslutningsvis tilbage til.

Lad mig for en ordens skyld vende tilbage til det reelle og dermed det ubevidste, der hos Lacan bærer videre til forståelsen af patologi. Det reelle udviklede sig hos Lacan fra at være psykens biologiske funktionsmåde til snarere at angå den psykiske gestaltning af den materielle virkelighed, der afstedkommes ved imaginære og symbolske strukturers indgriben i sansningen (Andkjær & Køppe, 1996, 858).

Patologien findes i det reelle, der modsætter sig symbolisering, og hvor symptomet viser sig. Neurosens problematik udspringer ifølge Lacan imellem det imaginære og det symbolske eller rettere ved en mangelfuld sondring mellem den symbolske og den imaginære fader. Og det er her, det, der ikke blev optaget i det symbolske, dukker op som symptomer i det reelle (Andkjær & Køppe, 1996, 859). Det, der ifølge Lacan strukturelt adskiller psykosen fra neurosen, er, hvorvidt faderen er sat i den Andens sted overhovedet. Det er væsentligt, at faderen indtager sin position i den ødipale trekant, at barnet ikke i det imaginære skal vælge mellem mor og far og derved aldrig erhverve muligheden for triaden (Lacan, 1973, 137 ff.). Psykosen finder altså grobund der, hvor den triadiske relation ikke har ladet sig etablere, og muligheden for realitetstestning i form af selvrefleksion af ”jeg er den, du viser mig” udebliver. Dertil kræves en tredje person i form af faderen. Med faderens udeblivelse er der aldrig blevet etableret en forbindelse til det kulturelle, det intersubjektive, det objektive. Dermed er muligheden for at få viden og teste viden ikke mulig, subjektet er henvist til sin egen imaginære verden, der kolliderer ved mødet med den symbolske.

Tænkningens triadiske rum

Den britiske psykoanalytiker Ronald Britton er optaget af den ødipale relation, som den forekommer dels hos Freud, dels hos Klein. Hos Freud oprinder den ødipale fase som bekendt i begyndelsen af barndommen (Freud, 1941, 64). Klein derimod hævder, at den ødipale situation indfinder sig helt tidligt i livet (Klein, 1952, p. 46). En af de væsentlige forskelle er, at hos Freud er forældrene repræsenterede i relationen som hele objekter, mens de hos Klein repræsenteres ved delobjekter (Britton, 1989, p. 83).

Brittons triadiske rum for tænkningen

Hos Britton er det nok væsentligt at skelne mellem den tidlige ødipale situation og den sene ødipale fase, men begge er vigtige, idet barnet i de to situationer opnår forskellige udviklingsmuligheder. Den tidlige ødipale situation indtræffer, idet barnet opdager forbindelsen mellem forældrene på delobjektniveau. Allerede her etableres et afgrænset triangulært rum for

barnets indre verden. De tre personer og deres potentielle relationer udgør rummets grænser. Barnet opnår herved dels muligheden for at observere en relation mellem to, dels muligheden for at indgå i en relation og i denne blive observeret af en tredje. Med Brittons ord: "*The closure of the oedipal triangle by the recognition of the link joining the parents provides a limiting boundary for the internal world. It creates what I call a 'triangular space' – i.e., a space bounded by the three persons of the oedipal situation and all their potential relationships. It includes, therefore, the possibility of being a participant in a relationship and observed by a third person as well as being an observer of a relationship between two people.*" (Britton, 1989, p. 86).

Brittons tredje og patologien

Britton fremhæver som Lacan det tredjes rolle i forbindelse med psykopatologien. Patienter med svær patologi kan ifølge Britton vise, hvad det vil sige at mangle den tredje position. Hvis der i det tidlige møde med den ødipale situation forekommer en mangelfuld eller forfejlet internalisering af den ødipale konstitution, etableres evnen til at integrere observation og oplevelse ikke fyldestgørende (Britton, 1989, 87 ff., p. 99). Jeg forstår det således, at det er evnen til at reflektere over sig selv og samtidig være sig selv, der er blevet kompromitteret. Det, der hos Lacan er den symbolske tænkning, har dyadens overskridelse som forudsætning. Når denne symbolske tænkning ikke er erhvervet, synes muligheden for realitetstestning ligeledes problematisk. Således udnævner Britton den tredje position i det triangulære rum som forudsætning for jeg'ets evne til realitetstestning og ikke 'blot' som en forløber for over-jeg'et (Britton, 2003, p. 129).

Den mindre svære neurotiske patologi knytter sig til det sene ødipale møde, hvor ødipuskomplekset ifølge freudiansk analyse skal gennearbejdes. Dette indebærer, at ideen om den dyadiske relation endegyldigt skal opgives; det tredjes indtog implicerer altid, pointerer Britton, dyadens endeligt. Dyadens opgivelse og gennearbejdning kan imidlertid hindres af ødipale illusioner, der er forsvarsprægede fantasier mod den ødipale situations psykiske realitet og altså forestillinger om, at dyaden er ukrænkelig, og moderen vil forblive i ens besiddelse. Finder gennearbejdningen ikke sted, vedbliver disse illusioner om dyaden at præge individet livet igennem, og vedkommende vedbliver at indgå i enhver relation med en sådan intention (Britton, 1989, 94 ff., 99 ff.).

Tertiære processer – selvrefleksiv og fortolkende tænkning

Green gør op med mor-barn-relationens og dermed objektrelationens dyadiske status, idet han hævder, at den principielt er en umulighed. Et tredje objekt, faderen, vil altid være til stede, idet han er repræsenteret i og i kraft af moderen (Green, 2004, 101 ff.; Etchegoyen, 1991, p. 121). Faderen eller en tredje pol er, som jeg har betonet med Britton, nødvendig for udviklingen af barnets tænkning. Ifølge Green er faderen det eneste objekt, der vil kunne eksistere som 'tanke-pol' i egen ret. Det kan han, fordi han er den, der ef-

fektuerer separationen af mor og barn og herved reelt er til stede i egen ret (Green, 2000, 35 ff.). For at indfange denne tænkning introducerer Green begrebet om tertiærprocesser, der nu skal belyses.

Greens tertiærprocesser

”*To my mind, the whole of psychic structure is based on ‘thirdness’*,” hævder Green (Green, 2000, 20). Han henviser ikke blot til topikkernes tre elementer, men også til, at tænkningens forudsætning er triaden. Greens introduktion af begrebet om tertiærprocesser betragter jeg ikke som en radikal ændring af den psykoanalytiske metapsykologi. Han synes ikke at tilføje psykoanalysen en ny tænkningensform med sit begreb om tertiære processer; snarere at nuancere og pege på vigtigheden af den medierende tænkning, der finder sted mellem primær- og sekundærproces-tænkning, og som jeg⁷et foretager i sin bevægelse mellem den psykiske primærproces-realitet og sekundærprocesrealiteten. Begrebet om tertiære processer introducerer Green altså som en nyttig kategori for at forstå denne medierende tænkning (Green, 1972, p. 20).

I form af følgende citat skal jeg med Green begrunde de tertiære processers relevans for nærværende fremstilling: *“To introduce tertiary processes is to recognize the capital importance of the third party, without whose mediation the subject-object confrontation would be but a closed circuit. This re-establishes a consistency between theory and practice: the structural value of the Oedipus complex and three-factor-logic.”* (Green, 1972, p. 249).

Begrebet om tertiære processer synes at ækvivalere med denne fremstillings begreb om den selvrefleksive tænkning. Men hvad der er vigtigere, er, at begrebet om tertiære processer nuancerer denne som en tænkning, der nødvendigvis implicerer *både* primærprocesser og sekundærprocesser. Den fortolkende, skabende selvrefleksive tænkning beror altså ikke blot på den logiske tænkning, men henter sine skabende elementer fra det ubevidste og primærprocesserne.

Udviklingspsykopatologien og den tredje position

Giver det mon mening at lede efter den tredje position i udviklingspsykopatologien, der ikke opererer med et begreb som ødipuskomplekset? Ja i en vis forstand. Udviklingspsykopatologien forholder sig dels til dyaden, som indledningsvis bemærket, dels er udviklingspsykopatologien opmærksom på et væld af sociale faktorer, som har indflydelse på barnets udvikling og i psykoanalytisk forstand er det, som den tredje position også bidrager med overgangen til (fx Andkjær Olsen, 1988, p. 21). På overgangen mellem dyaden og ’det sociale’ synes udviklingspsykopatologien ikke at have noget fokus. *”The early childhood measures are dyadic, where as measures in adult life reflect individual characteristics”* (Rutter & Sroufe, 2000, p. 275), skriver Rutter & Sroufe i en grundig oversigtsartikel over udviklingspsykopatologien og dens grundbegreber. Fokus er dels på dyaden, der benævnes i tilknyt-

ningstermer (Rutter & Sroufe, 2000, p. 273), dels på senere vanskeligheder, dog ikke blot voksenlivets. Imidlertid peger citatet med et andet vigtigt begreb på en anden vigtig forskel mellem psykoanalysen og udviklingspsykopatologien, nemlig begrebet 'measures'. Udviklingspsykopatologien forholder sig qua sin nævnte præference for kvantitativ forskning til det, der kan måles. Om individets intellektuelle og kognitive udvikling interesserer udviklingspsykopatologien sig ligeledes for det målbare og udtrykker sig således i begreber som IQ og kognitiv processering, som neuropsykologien ved hjælp af bl.a. hjerneskanninger kan udtale sig om. Jeg er med andre ord her på jagt efter et eventuelt begreb om selvrefleksion i udviklingspsykopatologien. Men under overskrifter, som kommer tættest på et begreb om tænkningen og dermed selvrefleksionen, finder jeg blot temaer som fx hjerneskaders påvirkning og kognitiv bearbejdning af input (Rutter & Sroufe, 2000, p. 284) og under overskrifterne "Selvregulerende mekanismer" og "Interpersonelle interaktioner ..." (Rutter, 1993, 82 ff.) finder jeg hvad den første angår hurtigt ud af, at der ikke er tale om et individs selv-regulering eller selvrefleksion, men om udviklingsmekanismers mulighed for at være selvregulerende. Den anden overskrift viser sig at dække over en række studier, der er udført med henblik på at afdække det familiære miljøes indflydelse på barnets udvikling. Her finder man, at miljøet i triaden er afgørende for, hvordan barnet siden hen vil danne relationer, og hvordan det siden hen vil have det psykisk. Forståelsen af hvorfor udebliver, blot bekræftes den sammenhæng, som ødipuskomplekset kan tilvejebringe en forståelse af.

Sidst i dette afsnit vil jeg forholde mig til udviklingspsykopatologiens begreber om resiliens som beskyttende faktorer, idet det jo er min pointe, at udviklingen af evnen til selvrefleksion er en livslang og afgørende beskyttende faktor i individets udvikling i forhold til erhvervelsen eller undgåelsen af alvorlig psykisk lidelse. Her forholder det sig som ovennævnt, at udviklingspsykopatologien finder, at en harmonisk triade er befordrende for et barns udvikling, og at det ligeledes er befordrende, at barnet har en anden nær voksen, hvis triaden ikke er harmonisk (fx Rutter, 1993, 65 ff.). Dette kan bero på de forhold, som ødipuskomplekset kan forklare. Men det er her som i øvrigt karakteristisk, at udviklingspsykopatologien primært forholder sig til ydre observerbare forhold og ved hjælp af kvantitativ metode dokumenterer disses fakticitet eller sandsynlighed. Foruden tilknytningsbegrebet synes udviklingspsykopatologien ikke at operere med mange teoretiske begreber eller modeller for sine fund. For psykoanalysen gælder i høj grad det modsatte; via sin kvalitative case-forskning forholder den sig ganske vist også til det observerbare, men lige så væsentligt til det, der ikke kan observeres eller måles. For psykoanalysen som videnskab gælder det desuden i høj grad, at den omfatter mere end dens empiri og observerbare entiteter; den består i stort omfang af teori og abstrakte ikke-operationaliserbare begreber (jf. Koppes definition af en videnskab: Køppe, 1987, p. 340).

Denne korte og på ingen måde komplette undersøgelse af, om udviklingspsykopatologien byder på begreber, som kan sammenlignes eller sidestilles med psykoanalysens begreb om selvrefleksivitet, og som det derfor i nærværende sammenhæng er væsentligt at forholde sig indgående til, fandt ikke, at det var tilfældet. Jeg vil nu gå videre ad den teoretiske tankerække, som artiklen i øvrigt har præsenteret, og bringe tankerne om dyaden, triaden og selvrefleksionen ind i det terapeutiske rum. Her skal dog kort bemærkes et interessefællesskab med udviklingspsykopatologien, der ikke som psykoanalysen også er en klinisk disciplin, men som ikke desto mindre er af den opfattelse, at terapiens forandringsmekanismer har noget væsentligt at sige om udvikling og forandring mere generelt (Rutter & Sroufe, 2000, p. 287).

4. Erkendelse i den terapeutiske relation

Man kunne hævde, at den terapeutiske relation er dyadisk og i den forstand prædipal. Men er den det, kan ingen terapi finde sted. At der kan etableres en terapeutisk relation forudsætter, at ødipuskomplekset for terapeutens vedkommende er gennemlevet – i hvert fald i tilstrækkelig grad. Den såkaldte terapeutiske dyade forudsætter altså triaden, hvormed muligheden for selvrefleksivitet og ny erkendelse kan etableres i det terapeutiske rum – såvel som i den ødipale situation, blot tidsmæssigt forskudt.

Jeg vil her præsentere et par bud på, hvordan triaden manifesterer sig og er en gunstig optik at anskue det terapeutiske arbejde igennem. Charles Hanly udtrykker sig på teoretisk grund herom, idet han peger på, at terapeuten må være bevidst om terapeut-klientrelationen og have et perspektiv, en position, hvorfra relationen kan anskues. Dette udtrykker Hanly som en mulighed for at ”objektivere relationen”, hvilket en tredje position, præcis som faderen indtager i den ødipale trekant, giver mulighed for. Herved påpeger Hanly også, at denne tredje position ikke er reserveret for terapeuten, begge har mulighed for at indtage denne, etablere denne form for perspektivisk refleksion og refleksion over det relationelle. Og her minder Hanly om den parallelitet, der er at finde mellem barnets udvikling i ødipuskomplekset og klientens i terapien. Terapeuten må nemlig facilitere restaureringen eller udviklingen af det tredjes funktion i klienten (Hanly, 2004, p. 280).

Den ødipale identifikation medfører som bekendt en internalisering af faderens observerende funktion. Positionen uden for dyaden åbner for at overveje, hvordan klienten oplever terapeuten og dennes interventioner, såvel som den giver terapeuten mulighed for at observere klientens reaktion på interventionerne. Hvis Hanly blot mener observere, synes den tredje position reduceret, men mener han reflektere, har vi overskredet dyaden. Her er der nemlig tale om den tænkning, der er i stand til at reflektere over for-

hold og skabe betydning (Hanly, 2004, p. 280 ff.). Således er etableringen af refleksionen af relationen mellem terapeut og klient altså en tilstrækkelig betingelse for at opnå den ønskede selvrefleksion.

Den amerikanske psykoanalytiker Thomas Ogden anskuer det tredje i ontologiske og kliniske termer snarere end i udviklingspsykologiske og epistemologiske, som det har været tilfældet i det foregående. Han introducerer triaden på en ny, men særdeles klinisk relevant manér med sit begreb om det analytisk tredje. Det analytisk tredje er en fælles ubevidst gestaltning, der opstår i relationen mellem terapeut og klient, og er betinget, men ikke behersket af nogen af dem (Ogden, 2004, p. 168 ff.). Den forestilling understreger, at ikke blot moderen og faderen er afgørende objekter i psykenes dannelse, men at psyken vedbliver at udvikle sig, idet ethvert møde og enhver ny relation gen- og omskriver de erhvervede psykiske strukturer og funktionsmåder (Ogden, 1994, p. 82).

Den terapeutiske erfaring, skriver Ogden, fremspringer på spidsen af fortid og nutid og involverer en fortid, som for både klient og terapeut skabes på ny ved hjælp af oplevelser, der er genereret af og mellem dem og således inden for det analytisk tredje (Ogden, 2004, p. 178). Ogden betoner her terapiens nu, der griber tilbage til tidligere relationelle hændelser; det være sig objektets fravær, den ødipale situations etablering og afvikling (Ogden, 2004, p. 186).

Ogdens, som så mange andres, opfattelse af terapien som involverende både fortiden og nutiden, betoner dynamikken i overensstemmelse med psykoanalysens begreb om *nachträglichkeit*, der indebærer, at nuet bestandig griber tilbage til fortiden og tilskriver den ny betydning. Dette er en vigtig forudsætning i terapien, og det er denne forudsætning, der muliggør terapeutisk arbejde i det præødipale, ødipale eller et hvilken som helst andet stadie af individets udvikling, hvor fejludvikling, som udviklingspsykopatologien vil betegne det, måtte have fundet sted.

Herved en redegørelse for hvordan erkendelse i det terapeutiske rum kan afstedkommes. Hanly påpeger, at den refleksion, der bringer erkendelse, er en refleksion foretaget i den tredje position i forhold til interaktionen mellem terapeut og klient. Ogden beskriver det analytisk tredje som en fælles tredje position, der giver terapeuten adgang til klientens symptomkompleks. Green fremhæver begrebet om tertiærprocesser, som terapeuten betjener sig af med henblik på at mediere mellem klientens bevidste og ubevidste materiale og derved opnå erkendelse af det ubevidste, af symptomet. *“Here what I have called a tertiary process will come into action, i.e. there will be a link between the primary process and secondary process. This type of work, which is characteristic of good analysis and which the analyst should encourage in the patient, requires a mediator.”* (Green, 1972, p. 310).

5. Afrunding

Jeg vil her afslutningsvis minde om, at ødipuskomplekset ikke giver Freud og psykoanalysen patent på ideen om den tredje positions relevans for den nyskabende og selvrefleksive tænkning. Filosofien har mange bud herpå. Som bekendt er ideen om det tredje også en af Hegels grundtanker: Af dialektikken mellem de to, tese og antitese, opstår en *syntese*, men ikke blot en forening af de to, men en nyskabelse der rækker ud over de to. For bevidstheden eller selvbevidstheden gælder det, at den ved sin selvmodsigelse fører ud over sig selv (Lübcke, 1983, p. 172). Kierkegaard har med sit velkendte selvforhold, der forholder sig til sig selv, understreget selvrefleksionen som en væsentlig præmis for et selv, den modne psyke (Kierkegaard, 1849, p. 73). Også Peirce betragter det tredje som en form for selvbevidsthed, men hos Peirce er det tredje også selvkritik og tvivl, idet han som psykoanalysen og på sin måde også Kierkegaard betragter personlig identitet som et selvbedrag (Hanly, 2004, p. 271 ff.).

Denne artikels idé om den tredje position har været ødipuskomplekset. Med det som fundament og figur har jeg søgt at vise, at triaden er en nødvendig forudsætning for en tænkning, der ikke blot er kopierende og dyadisk, men en for den sunde psyke nødvendig evne til selvrefleksion. Jeg har diskuteret, at en optik, der giver mulighed for at begribe mere end det dyadiske, det sagte, det synlige, nødvendigvis er triadisk. Det giver også mulighed for selvrefleksiv tænkning. Dette er en særlig kvalitet for en terapi at kunne afstedkomme. At kunne facilitere en tænkning, der giver klienten mulighed for at reflektere sig selv og samtidig være sig selv, en evne til at tænke nyt. En tænkning, der giver egentlig mulighed for psykisk forandring.

Til trods for den advarsel, som Freud sammen med sin introduktion af selvsamme ødipuskompleks fremsatte, har jeg vovet at beskæftige mig hermed. Artiklen blev indledt med redegørelsen for, at udviklingspsykopatologien opstod i opposition til psykoanalysen. Freud havde længe inden og allerede i sin fremtid fornemmet denne tendens – og særligt i forbindelse med ødipuskomplekset, hvorom han skriver: *”Ingen af den psykoanalytiske forsknings resultater har hos kritikken fremkaldt så forbitret modsigelse, så sammenbidt modstand – og så komiske forvrængninger – som denne henvisning til de barnlige incesttilbøjeligheder, der er forblevet bevaret i det ubevidste”* (Freud, 1900, p. 225).

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1988). *Ødipus-komplekset*. København: Hans Reitzels Forlag.
- ANDKJÆR OLSEN, O., KJÆR, B. & KØPPE, S. (1983). Redaktionel indledning til: Formuleringer om de to principper for psykiske processer. In *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag.
- ANDKJÆR OLSEN, O. & KØPPE, S. (1996). *Psykoanalysen efter Freud*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- BRITTON, R. (1989). The missing link: parental sexuality in the Oedipus complex. In R. Britton et. al. (Eds.), *The Oedipus complex today. Clinical implications* (pp. 83-101). London: Karnac.
- BRITTON, R. (2003): *Sex, Death, and the Superego*. London & New York: Karnac.
- CAVELL, M. (1998). Triangulation, one's own mind and objectivity. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 79, 449-469.
- ETCHEGOYEN, H. (1991). *The fundamentals of psychoanalytic technique*. London: Karnac.
- FREUD, S. (1895). *Udkast til en videnskabelig psykologi "Entwurf"*. København: Hans Reitzels Forlag (1980).
- FREUD, S. (1900). *Drømmetydning I + II*. København: Hans Reitzels Forlag (1974).
- FREUD, S. (1905). *Tre afhandlinger om seksualteorien*. København: Hans Reitzels Forlag (1973).
- FREUD, S. (1911). Formuleringer om de to principper for psykiske processer. In *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag (1983).
- FREUD, S. (1921). Massepsykologi og jeg-analyse. In *Metapsykologi II*. København: Hans Reitzels Forlag (1974).
- FREUD, S. (1923). Jeg'et og det'et. IN: *Metapsykologi II*. København: Hans Reitzels Forlag (1974).
- FREUD, S. (1925). Benægtelsen. In *Metapsykologi II*. København: Hans Reitzels Forlag (1974).
- FREUD, S. (1941). *Psykoanalysen i grundtræk*. Frederiksberg: Det lille forlag (2001).
- GAMMELGAARD, J. (2001). The Oedipus Complex and the "Third Position". In P. Hartocollis (Ed.), *Mankinds Oedipal Destiny: Libidinal and aggressive aspects of sexuality* (pp. 171-186). Madison & Conneticut: International Universities Press.
- GAMMELGAARD, J. (2003). Ego, self and otherness. *Scandinavian Psychoanalytic Review*, 26, 96-108.
- GREEN, A. (1972). *On Private Madness*. London: The Hogarth Press (1986).
- GREEN, A. (2000). *André Green at the Squiggle Foundation*. London: Karnac.
- GREEN, A. (2004). Thirdness and psychoanalytic concepts. *Psychoanalytic Quarterly*, 73, 99-135.
- GREEN, A. (2005). *Key Ideas for Contemporary Psychoanalysis. Misrecognition and Recognition of the Unconscious*. London and New York: Routledge.
- HANLY, C. (2001). Oedipus and the Search for Reality. In P. Hartocollis (Ed.), *Mankinds Oedipal Destiny: Libidinal and aggressive aspects of sexuality*. Madison & Conneticut: International Universities Press.
- HANLY, C. (2004). The third: A brief historical analysis of an idea. *Psychoanalytic quarterly*, 73, 267-288.
- HYLDGAARD, K. (1998). *Fantasier til afmagten. Syv kapitler om Lacan og filosofien*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- HYLDGAARD, K. (2006). *Videnskabsteori. En grundbog til de pædagogiske fag*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- KIERKEGAARD, S. (1849). Sygdommen til Døden. In *Samlede Værker*. København: Gyldendals Bogklubber 1994.

- KLEIN, M. (1952). Nogle teoretiske konklusioner om spædbarnets følelsesliv. In *Misundelse og taknemmelighed*, (pp. 27-65). København: Hans Reitzels Forlag. 1990.
- KLOCKARS, L. (2009). The Oedipus myth: the tragedy and strengths of oedipality. *Scandinavian Psychoanalytic Review*, 32, 125-133.
- KØPPE, S. (1987). Psykoanalysens videnskabelighed. *Psyke & Logos*, 8, 340-351.
- KØPPE, S. (1992). Det ubevidstes eksistens. *Psyke & Logos*, 13, 184-199.
- LACAN, J. (1973). *Det ubevidste sprog*. København: Rhodos.
- LUNN, S. (2006). Freud og den kliniske psykologi. In ANDKJÆR OLSEN, THOMSEN & PETERSEN (Eds.), *Fokus på Freud* (pp. 151-158). København: Hans Reitzels Forlag.
- LUNN, S. & KØPPE, S. (2008). Freuds model for psykopatologisk udvikling. In S. Harder et al. (Eds.), *Sårbarhed. Diatese-stress-modellen til diskussion* (pp. 47-67). København: Hans Reitzels Forlag.
- LÜBCKE, P. (Ed.), (1983). *Politikens filosofi leksikon*. København: Politikens Forlag.
- OGDEN, T. H. (1994). *Subjects of Analysis*. London: Karnac.
- OGDEN, T. H. (2004). The analytic third: Implications for psychoanalytic theory and technique. *Psychoanalytic Quarterly*, 73, 167-195.
- RASMUSSEN, R. (2009). *Lacan – sprog og seksualitet. En introduktion*. Hellerup: Forlaget Spring.
- RUTTER, M. & M. (1993). *Den livslange udvikling – kontinuitet og forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- RUTTER, M. & SROUFE, L. A. (2000). Developmental Psychopathology: Concepts and Challenges. *Development and Psychopathology* 12, 265-296.
- VÆVER, M. S. & HARDER, S. (2008). Udviklingspsykopatologi. Et tværdisciplinært og integrerende udviklingspsykologisk perspektiv i studierne af psykopatologi. In S. Harder et al. (Eds.), *Sårbarhed. Diatese-stress-modellen til diskussion* (pp. 68-92). København: Hans Reitzels Forlag.
- WINNICOTT, D. (1971): *Leg og virkelighed*. København: Hans Reitzels Forlag 2003.